

AZ OROSZ OBSCSINA SORSA A MAGYAR HISTORIOGRÁFIÁBAN

(*Adalékok hazai történeti russzisztikánkhöz*)

A sajátos orosz faluközösség, az obscsina az újkori európai történelemben unikális intézmény, egy sajátos világ – *mir* – volt, melyben az orosz parasztok túlnyomó többsége élt évszázadokon keresztül, egészen a kollektivizálásig. Egy rövid közleményt megérdemel annak a kérdésnek a körbejárása, hogy hazánkban mikor és hogyan reflektáltak erre a hangsúlyozottan orosz, össznemzeti intézményre.

A magyar tudományos közéletben igen korán, már a múlt század második felében megjelent az első tudósítás az orosz faluközösség nemzeti intézményéről. Érdekes és jellemző adalék, hogy a múlt században és a 20. század első felében, amikor még nem is létezett tudományos russzisztika, több tanulmány jelent meg az orosz faluközösségről, mint a 20. század második felében, amikor már volt ilyen diszciplína.

Magyar nyelven elsőként érdemben Mackenzie Wallace *Russia* című művének fordításából értesülhetett a magyar közvélemény az obscsina mibenlétéről, annak külső és belső életéről. Az angol utazó több nyelvre lefordított műve két teljes fejezetet szentelt a jobbágyfelszabadítás utáni faluközösségnek. Ez a téma fontosságán túl a szerző „szlavofil” érzelmű informátorainak is köszönhető. A faluközösségre vonatkozó információinak másik alapvető forrása Haxthausen klasszikus műve volt. E két forrás némileg determinálta Mackenzie Wallace vonatkozó megfigyeléseit és megállapításait. Mindezek figyelembevételével azt mondhatjuk, hogy a beszámoló igen tárgyyszerű és pontos, s tele van apró, jellegzetes életképpel a reform utáni obscsina működéséről. Leírja az obscsina pozitív és negatív tulajdonságait, s a végső egyenleg inkább a pozitívumokról szól. Le Play kortársaként elsomorodik a nagycsalád, mint intézmény, általa befejezettek vélt felbomlásán, de nem bálványozza az obscsina „archaikus” jellemzőit. Érzékeli az egyéni szabadság hiányát a faluközösségben. A szerző a „mir”-ről való elmélkedését azzal a gondolattal zárja, hogy az intézmény igen nagyfokú életképességről tett tanúbizonyságot az idők folyamán, s épp e tulajdonsága miatt az új, a reform utáni körülmények között is nagy jövő vár rá, akár a helyi önkormányzatokban is, mint alapvető szervezeti egység, amire egy más, egy szélesebb demokrácia épülhet.¹ Ez a vélekedés annyiban érdekes még, hogy a szerző tollát nyilvánvalóan a reformer szlavofil értelmiség tagjai vezették e gondolatok papírra vetése közben. Így közvetett bizonyítékát látjuk annak, hogy igenis megférhetett a reformok igenlése és az obscsináért érzett aggodalom egy orosz eszmrendszerben. Bár, mint láthattuk, alapvetően bizakodóan nyilatkozott az obscsina jövőjét illetően, de maga is belátta, hogy az orosz gazdaság és társadalom alapvető kérdése a reformok után az ipari fejlődés és a faluközösség adott formái közötti ellentmondásban feszült.²

Az első modern magyar russzisztikai szakmunkából sem hiányozhatott az obscsina leírása. Thallóczy Lajos *Oroszország és hazánk* című könyvében részletesen kitér a faluközösség bemutatására. Thallóczy egyéves kutatóutat tett Oroszországban, hogy tapasztalatait végül egy hangsúlyozottan magyar szempontú műben összegezze. Thallóczy a magyar-orosz gabonapiaci konkurenciára „hegyezte” ki művét. Az orosz agrárállapo-

Kollós

tok, „az őstermelő Oroszország” leírásából sem hiányozhatott a „mir”, ezen „őseredeti orosz intézmény, az oszthatatlan, egységes, közösségi birtok” ismertetése. Bemutatja a földek időszakonkénti újrafelosztását, a falugyűlést. Sokoldalúbb tájékozottsága okán Thallóczy nem bocsátkozik jóslásokba az obscsina jövőjét illetően, s nem is ítéli meg azt, szemben más orosz intézményekkel, amelyek rendszeresen rossz bizonyítványt kapnak tőle. Így megállapítást e tárgyban megenged magának, az csak annyi, hogy a mir az 1880-as évek elején a vajúdás korszakában van.³

Tájékozottságát és szakszerűségét tekintve a legalaposabb beszámolót egy 1904-ben megjelent hosszabb tanulmány ad az obscsináról. Az írás a sztolipini reform előtti faluközösségről ad adatgazdag beszámolót, felvázolva annak történelmi gyökereit és fejlődését. A tanulmányban az obscsina mint a századelőn már az ipari, társadalmi fejlődést is akadályozó faktor áll az olvasó előtt. A szerző széles – német nyelvű, főként orosz szerzők által írt szociográfiákon és statisztikákon alapuló – szakirodalmi tájékozottsága még a század elején is páratlan a születő russzisztika művelői között.⁴ Kovács Gábor számára az első orosz forradalom előestéjén egyértelműnek tűnt, hogy a „mir önként még nem bomlott fel, bár abban a stádiumban van”. Ennek okát abban látja, hogy a korabeli Oroszország számára egyetlen út volt lehetséges, a kapitalizmus és a „Nyugat” útja. „Oroszország azon az úton van, melyet Nyugat-Európa már megtett.”⁵ Elkerülhetetlennek tartotta épp ezért a mir „felbomlási processusát”.⁶

Az orosz faluközösség fontos helyet kapott Tagányi Károly 1894-es klasszikus művében a magyarországi földközösség történetéről.⁷ Ez is jelzi a téma iránti érdeklődést és a tájékozottság magas fokát akkor, amikor még nem is voltak hivatásos russzisták Magyarországon.

Érdekes adalék a téma magyarországi recepciójához egy 1927-es tanulmány az orosz faluközösségről. Ez is jelzi, hogy a viharos történelmi változások ellenére sem esett ki az orosz társadalom – s ezen jellegzetes intézménye – a magyar tudományos érdeklődés látóköréből. A tanulmány másodlagos források alapján igyekszik megfogni és leírni az obscsina alakváltozásait a történelem folyamán, különös tekintettel a 20. század elejének történéseire. Jelentősége „csak” annyi, hogy hosszabb szünet után hírt adott a témáról.⁸ Teleki István szóban forgó tanulmányában az orosz faluközösséget az elmaradottsággal, a kultúrátlansággal azonosította. Nézete szerint az orosz mir az orosz állam politikájának terméke, s ebből a szempontból az orosz és szovjet állam agrárpolitikáját tartotta tanulmányozásra méltónak. Írása azt sugallja, hogy az I. Péter 1722-es adóreformja – a kölcsönös felelősség bevezetésével – hozta létre ezt a kulturálatlan és elmaradott intézményt, melyet az orosz állam ideológiai okokból egész 1906-ig támogatott, erősített. „Stolypin alkotó zsenije” kellett ahhoz, hogy ezzel radikálisan szakítsanak, s végre valahára az orosz parasztok a számukra egyedül üdvözítő gazdálkodás útjára lépjenek. Teleki számára egyértelműnek tűnt, hogy „a mir felbomlásának folyamata (...) az 1906-os és 1910-es reformtörvények következtében biztosan haladt előre”.⁹ Ezt a nagy reményű folyamatot akasztotta meg, ismételten kívülről, mesterséges módon – így Teleki – a kommunizmus és a bolsevik agrárforradalom, amelyről megállapította, hogy az a mir tökéletes reneszánszát jelentette az orosz faluban. Tehát a bolsevik politika volt az, amely a Sztolipin által involvált folyamatokat visszavetette. Így letértek a jövőbe vezető egyetlen üdvözítő útról, s ezzel egy múltba visszavezető útra léptek.¹⁰ Nem hiányozhat a „mir” akár csak futólagos ismertetése egy 1945 előtt, magyar szerzőtől megjelent orosz (szovjet) agrártörténettel is foglalkozó agrárpolitikai összefoglaló műből sem.¹¹

E téren is jellegzetes változást hoz az 1940-es évek végén kialakuló új típusú történeti russzisztika. Természetesen új témák kerültek előtérbe, mint pl.: a haladó, forradalmi mozgalmak múltja, a gazdaság- főképp nagyipartörténet stb. A szovjet történetírás ún. haladó hagyományait átvéve az obscsina témája hosszú időig nem volt publikus, illetve a russzisták nem vették azt figyelembe nagyívű történelmi koncepcióik kidolgozásakor. Az orosz történelemmel foglalkozó tudósok egyre bővülő gárdájából elvészni látszott a társadalomtörténeti érdeklődés. Ez különösen igaz volt a magukat hangosan marxistáknak vallók esetében. Ez a látszólagos paradoxon érvényesült a szovjet-orosz történészeknél is, aminek lehetséges okairól alább majd részletesebben szólnunk. A determinisztikus történelemfelfogás hívei Magyarországon is elhanyagolható feladatnak vélték az orosz társadalom és gazdaság történetének akárcsak madártávlatú vizsgálatát. Ez különösen szembetűnő az 1917-es forradalmakkal, illetve előzményeikkel foglalkozó kutatók esetében, akik a forradalmat megelőző társadalmi átalakulások kapcsán megelégedtek egy-két lenini eredetű történeti közhellyel az orosz gazdaság fejlődését illetően. Elsikkadt az a körülmény, hogy az „ősforrás” Lenin nem történész, vagy épp szociológus volt, hanem egy adott politikai koncepció harcos képviselője. Lenin, ha szólt az obscsináról, úgy azt csak múlt időben tette, amely így már nem állhatott szemben, az ő koncepciója szerint, a viharos társadalmi folyamatokkal, melyek elengedhetetlenül elvezetnek a szocialista forradalomba.¹² Lenin műve valójában nem történeti-szociológiai elemzés, hanem színvonalas irata a narodnyik–szociáldemokrata vitának az orosz századfordulóról.¹³ A lenini orosz kapitalizmustörténeti koncepció alapvetően meghatározta a szocialista korszak vonatkozó kutatásait, lévén, hogy írásai – így A kapitalizmus fejlődése Oroszországban is – kanonizálódtak. Márpedig Lenin említett könyvében az orosz faluközösségről múlt időben írt. Elmélete szerint a századvég Oroszországában a kapitalista viszonyok általánossá váltak, s így bekövetkezett a „patriarchális parasztság gyökeres megsemmisítése és a falusi lakosság új típusainak létrehozása”.¹⁴ Az orosz társadalom ezeréves nemzeti intézményének – melyben a századelőn még mindig a parasztság négyötöde élt – lenini „leírása” megkönnyítette a hazai russzisták politikátörténeti konstrukcióinak bizonyítását. Persze tévedés lenne azt hinni, hogy az egyoldalú, nagyváros- és nagyiparcentrikus politikátörténeti megközelítés kizárólag a hazai marxista russzisztika sajátossága volt a megelőző évtizedekben. Hasonló aránytalanságra figyelmeztet Dorothy Atkinson a forradalom utáni obscsina sorsáról szóló úttörő monográfiája bevezetőjében.¹⁵

Így kerülhette el a magyar kutatók figyelmét is hosszú évtizedekig az orosz társadalom legalapvetőbb intézménye: az obscsina. Ezalól jószerivel egy nagyívű összehasonlító jogtörténeti munka a kivétel.¹⁶ Horváth Pál lenyűgöző európai szakirodalmi tájékozottságról tanúskodó monográfiájának tárgya a középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai voltak. Marxista ihletésű művében a szerző nem elégedett meg a „klasszikusok” és főképp Lenin, illetve Plehanov vonatkozó nézeteinek ismertetésével és azoknak beépítésével koncepciójába. Ismerte és ismertette az obscsinára vonatkozó orosz irodalmi vitát, a szlavofilektől a marxistákig, a múlt század közepétől a századelőig.¹⁷ Az obscsina múltjára és „jövőjére” (századforduló!) vonatkozó különböző nézeteket áttanulmányozva arra a megállapításra jutott a szerző, hogy a 19. század végi Oroszországban Plehanov és Lenin láttak a legtisztábban az faluközösség kérdésében.¹⁸ A lenini marxizmus-koncepcióval azonosulva jelentette ki: „Minden szilárdsága ellenére az orosz földközösségben is a múlté volt az obscsinán belüli egyenlőség. (...) Az orosz falusi közösség története minden sajátossága ellenére alapvető formájában hasonló

törvényszerűségeket mutatott, és annak pusztulása éles megvilágításba helyezte a Nyugaton sem ismeretlen bomlási folyamatot.”¹⁹

Horváth Pál könyve, egyoldalú marxista fejlődéseméleti következtetései ellenére is, hasznos kalauz lehetett volna a hatvanas években tanuló, vagy épp pályára lépő fiatalabb russzista történészek számára az orosz társadalom alapvető intézménye tanulmányozásához. Érdekes módon Horváth műve a hazai russzisták körében reflektálatlan maradt.

Ebben a tudományos közegben valószínűségi revelácóként hathatott Kövér György cikke az obscsina történetére vonatkozó szovjet historiográfia áttekintéséről. A tanulmány a hetvenes évek formációelméleti (ázsiai termelési mód, sokformációjúság stb.)²⁰ vitához kívánt hozzászólni. A cikknek csak formája volt a hagyományos historiográfia (alcíme szerint: Áttekintés a hetvenes évek szovjet szakirodalmáról). Tanulmányában Kövér, a századforduló legjobb hagyományaihoz visszanyúlva, az obscsinára vonatkozó legfontosabb nézetekről adott kimerítő képet, nem szorítkozva kizárólag a „hetvenes évek szovjet szakirodalmára”. Kövér múlthatatlan érdeme az obscsina újrafelfedezése mellett abban áll, hogy képes volt a szovjet tudományos viták nyelvezetét és rituáléját nem ismerő olvasóközönség számára érthető beszámolót adni a korabeli kutatások főbb trendjeiről és azok historiográfiai előzményeiről. Emellett cikke tartalmazta az obscsina intézménye történetének főbb vonalait is.²¹ Kövér helyesen állapította meg a szakirodalom gyér voltát a 19. század második fele és a 20. század elejére vonatkozóan. Ennek a hiánynak az okára már utaltam Lenin idézett műve kapcsán. Ennek ellenére Kövér kísérletet tett az orosz obscsina sorsa utolsó évtizedeinek a bemutatására. Így a figyelmes olvasónak feltűnhetett, hogy a tárgyalt „ezeréves, nemzeti méretekben elterjedt intézmény” túlélte a sztropolitani reformokat, s egyések számára talán meglepő módon, a NEP-korszakban is virágzott.²² Kövér nem elemezte, nem is volt célja, az obscsina belső történetét, ám az általa adott történelmi *vázlat* így is időtállóan bizonyult. Érdekes adalék, hogy ami a szovjet obscsina-szakirodalom historiográfiai elemzését illeti, Kövér tanulmánya négy évvel előzte meg a hasonló tárgyú, első szovjet munkát.²³

Jellemző módon, Kövér tanulmánya a szűken vett russzisztika művelői között jószereivel visszhangtalan maradt. Ez különösen akkor figyelemre méltó, ha tudjuk, hogy ugyanennek a formációelméleti megközelítésnek jegyében megjelent egy – egyébként kiváló – összeállítás az orosz történelem egyetemességéről és/vagy különösségéről.²⁴ Ebből az összeállításból, a fentiek alapján sajnos, természetes módon, kimaradt a legkülönösebb orosz történelmi intézmény, az obscsina.

Tallár Ferenc filozófus Utópiák igézetében című orosz tárgyú kötetében egy fejezetet szentelt az obscsina kérdésének. Marxi, formációelméleti ihletettséggű tanulmányára szemmel láthatóan nagy hatással volt Kövér cikke is, már ami a szakirodalmi tájékozottságot illeti. Tallár e cikkében azonosul az obscsina és egyéb „szláv intézmények” nyugatos opponenseivel, s ezért is meríthet sokat Marxtól. Tallárnál a „Harmadik Róma” eszméjét hirdető Orosz Impérium alapvető alkotóeleme, mintegy transzcendens éltetője az obscsina. Így felújít egy múlt századi közhelyet, miszerint az orosz imperializmus és az orosz nép alattvalói tudata valamiféle őseredeti, alulról jövő népi igény megnyilvánulása.²⁵ Tallár e nagyívű eszmetörténeti és népkarakterológiai fejtegetését tekinthetjük az első önálló próbálkozásnak az obscsina sajátos magyar szempontú meghatározása tárgyában. Tallár, nem lévén történész, kritika nélkül vesz át egyes történeti megállapításokat, hogy azokat koncepciójába beépíthesse.

Szintén Kövér György üttörő tanulmánya – és részben Tallár írása – nyomán készült el két írás, melyben a szerző Marxnak, illetve Leninnek az obscsinára vonatkozó írásait,

nézeteit igyekezett bemutatni, a nyolcvanas évek derekának „tudományos szocializmusa” szemszögéből.²⁶ A két közlemény szerzője, Bogdács Emil is szembesül azzal a körülménnyel, hogy Marx és a marxista Lenin obscsinaképe, felfogása az egész orosz múlttól és jövőről igencsak különböző. Ezt az ellentmondást Bogdács azzal oldotta fel, hogy „Leninnek az obscsinával kapcsolatos álláspontja lényegi hasonlóságokat mutat Marx felfogásával. (...) A parasztkérdés megközelítésében kettejük között mutatkozó eltérések az időközben (az ún. Zaszulics-levelek és a Kapitalizmus fejlődése Oroszországban kelte között – K. T.) megváltozott történelmi feltételek, a társadalmi-gazdasági fejlődés következményei (...) reális lehetőségként csupán a kapitalizmus porosz vagy amerikai útja maradt.”²⁷

A háború után az első olyan összefoglaló orosz tárgyú történeti munka, amely kitér az obscsina tárgyalására, ezzel némileg visszahelyezve azt a „történeti hagyományba”, Ránki György nevéhez fűződik.²⁸ Ránki szóban forgó tanulmányában ha nem is szakít radikálisan a fent jelzett lenini hagyománnyal, de igyekszik meghaladni az abból kinőtt, egyoldalúan fejlődéscentrikus, determinisztikus történelemszemléletet. Ránki miközben cáfol egyes, a negyvenes–ötvenes években dogmává merevedett tételt az orosz kapitalizmus, a belső agrárpiac fejlődését illetően, nem lép ki a hagyományos marxista gazdaságtörténet kontextusából, s nem bocsátkozik az agrárfejlődés kapcsán az obscsina hatásának túlságosan részletes elemzésébe. Mindenesetre beemeli azt nagyívű történeti koncepciójába, és mint az orosz parasztnak az ún. gabonaházárd elleni védekezésének eszközét említi az obscsinát.²⁹ A jellemzés találó és szellemes. Ám az orosz faluközösség nem válik központi problémává Ránki elemzésében, hisz végső soron, még ha módosítva is, ő is a kapitalizmus oroszországi fejlődését írja le.

Nem önmagában vizsgálja az obscsina intézményét Menyhárt Lajos nagyszabású szintézise a századforduló orosz politikai gondolkodásáról. Menyhárt a századfordulón kialakuló legfőbb haladó – marxista, eszer – politikai irányzatoknak, pártoknak társadalmi nézeteit, politikai programjait ismerteti. Elemzéséből hiányzik a hivatalosnak tekinthető ideológia viszonya az obscsinához, igaz ez utóbbi nem is tárgya művének. Politikátörténészként nem foglalkozik az obscsina működésével, annak alakváltozásaival, hanem a korszakban kikristályosodó pártok agrárprogramjait, azoknak az obscsinára vonatkozó passzusait mutatja be. Menyhárt helyesen állapítja meg, hogy a korszak legégetőbb problémája az ún. agrárkérdés volt. A szovjet agrártörténészek nyomán a századforduló égető agrárkérdését az általános tőkehiányból vezeti le, amely a kívánt kapitalizálódást leginkább hátráltatta.³⁰ Miközben ezt alaptételként szögezi le, a téma részletesebb tárgyalásakor, a korszak politikai publicisztikájának elemzésekor kiderül, hogy a kortársak számára inkább a faluközösség – támadása vagy védelme – jelentette az agrárkérdést.³¹ Így a szerző nem intézhette el egy bekezdéssel az obscsinakérdést.

Jellegzetes, hogy Kövér tanulmányának megjelenése után egyes, nem kimondottan russzista történészek igyekeztek koncepciójukba beépíteni a faluközösség sajátosságosan orosz intézményét, míg a hazai russzisztika művelői megkerülték a témát, vagy csak a politikai publicisztika szintjéig foglalkoztak vele, mint Menyhárt már idézett kitűnő politikátörténeti szintézisében. Az előbbire példa egy erősen elméleti, formációelméleti mű, mely egyetemes „civilizációtörténeti” kontextusban tárgyalja az orosz faluközösség intézményét. Tagányi Zoltán A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog című lenyűgözően nagyívű tanulmánykötetében sajátos szempontjainak megfelelően tárgyalja az obscsinát. Az európai, afrikai és ázsiai kontinens népeit vizsgálva a szerző a premodernnek nevezett közösségi formák túlélését tárgyalja a modern korban. A hátal-

mas összehasonlító apparátussal operáló munka középpontjában a szokásjog intézménye áll. Az orosz példa leírásánál Tagányi a szovjet Szibéria-kutatás eredményei mellett leginkább a 19. század végének orosz etnográfiai irodalmát használja, ez utóbbihoz elsőként nyúlt a hazai szakemberek közül.³² Tagányi nem az orosz történelem szempontjából és kontextusában vizsgálja az obscsina intézményét, hanem azt egy roppant széles civilizációs elméletbe építi be.

Megállapíthatjuk, hogy Kövér 1978-as híradása a hazai russzisztikára szinte teljesen hatástalan maradt, s csak a rokontudományok művelőit sarkallta a témával való bármilyen szintű foglalkozásra is. Ez azért is szomorú, mert itt egy olyan orosz nemzeti intézményről van szó, melyben az orosz társadalom túlnyomó része élt évszázadokon keresztül. Ennek a ténynek pedig nem csak társadalomtörténeti jelentősége van, de legalábbis érdekes kérdéseket vethet fel a mentalitás- és a kultúrtörténet iránt érdeklődők számára. Hogy a témába vágó hazai szakkutatások elmaradtak, az azzal a ténnyel magyarázható, hogy az obscsina intézménye nem volt beilleszthető a háború után uralkodóvá vált főbb russzisztikai koncepciókba, s a magyar russzistáktól némileg idegen volt a társadalomtörténeti szemlélet.³³

Jegyzetek

- 1 *D. Mackenzie Wallace*: *Russia*. Az Orosz Birodalom ismertetése. (ford.: Szentkirályi Móricz) Budapest, 1878. t. I. 153–192.
- 2 i. m.: 189.
- 3 *Thallóczy Lajos*: *Oroszország és hazánk*. Budapest, 1884. III. fejezet.
- 4 *Kovács Gábor*: *Az orosz MIR-szervezet történelmi fejlődése napjainkig*. – Budapesti Szemle, 1904. 1–2. sz. Úő: *Az orosz mir-szervezet socialgazdaságtani értéke*. – Közgazdasági Szemle, 1904. 445–463. A tanulmányok német ihletettségűek és részben forrásúak.
- 5 *Kovács Gábor*: *Az orosz mir-szervezet socialgazdaságtani értéke*. 445–448.
- 6 Uo. 460–461.
- 7 *Tagányi Károly*: *A földközösség és története Magyarországon*. Budapest, 1950.
- 8 *Teleki István gr.*: *Az orosz Mir keletkezése, letűnése és reneszánsza*. – Magyar Gazdák Szemléje, 1927. 9. sz. 346–360.
- 9 Uo. 358.
- 10 Uo. 358–360.
- 11 *Kovács Imre*: *Szovjet-Oroszország agrárpolitikája*. Budapest, 1940. 31–36.
- 12 E koncepció tárgyunk szempontjából legalapvetőbb kifejtését l.: *Lenin: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. Budapest, 1949. 320–327.
- 13 *Wolfe, Bertram D.*: *Three who made a revolution*. New York, 4. ed. 1964. 96–97.
- 14 *Lenin*: i. m. 164.
- 15 *Atkinson, Dorothy*: *The End of the Russian Land Commune, 1906–1930*. Stanford, 1983. IX.
- 16 *Horváth Pál*: *A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai*. Budapest, 1960.
- 17 Uo. 32–46.; 70–87.
- 18 Uo. 86–87.
- 19 Uo. 32.
- 20 A korabeli formációelméleti nézetekre l. *Ecsedy Csaba* (szerk.): *Az ázsiai termelési mód a történelemben*. Budapest, 1982.
- 21 *Kövér György*: *Az orosz obscsina történetéhez*. – Történelmi Szemle, 1978. 2. sz.
- 22 Uo. 352–354.
- 23 *Nikulin, V. N.*: *Ruszszkaja kreszt'janszkaja obscsina vtoroj polovinu XIX. veka v szovjetszkaj isztoriografii*. In: *Isztoriografija agrarnoj isztorii dorevoljucionnoj Roszszzii*. Kaliningrad, 1982. 61–69.
- 24 *Krausz Tamás–Szvák Gyula–Béládi László* (szerk.): *Az orosz történelem egyetemessége és különösége*. Budapest, 1982.
- 25 *Tallár Ferenc*: *Utópiák igézetében*. „Sajátos orosz fejlődés” és az orosz regényforma a 19. sz. első felében. Budapest, 1984.

- 26 *Bogdács Emil*: Marx az orosz faluközösségekről. In: ATEK Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Kar Közleményei, 1986. 1.; *Uő*: Lenin az orosz faluközösségről. In: ATEK Mosonmagyaróvári Mezőgazdaságtudományi Kar Közleményei, 1986. 2.
- 27 *Bogdács Emil*: Lenin... 83.
- 28 *Ránki György*: Oroszország gazdasági fejlődése 1861–1917. Századok, 1984. 3. sz.
- 29 Érdekes filológiai adalék, hogy szintén 1984-ben adta ki Ránki György és Berend T. Iván Gerschenkron klasszikus tanulmányát a jobbágyfelszabadítás utáni orosz agrárpolitikáról, amely tanulmány Gerschenkron egyéb műveivel együtt a jeles szerzőpár életművére nagy hatással volt. L. *A. Gerschenkron*: Az orosz agrárpolitika és iparosítás 1861 és 1914 között. In: *Uő*: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból. Budapest, 1984.
- 30 *Menyhárt Lajos*: Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón (1895–1906). Budapest, 1983. 104. vö.: *Druzsinin, N. M.*: Oszobennoszti genezisza kapitalizma v Roszszii v szravnenii szo sztranami Zapadnoj Evropü i SZSA. – Novaja i novejsaja isztorija, 1972. 4–5. sz. A szovjet gazdaságtörténeti iskola megteremtője az orosz kapitalizmus történeti sajátosságait összegző művében a mezőgazdaság fejlődése kapcsán a feudális maradványokat: a szűk belső piacot, a tőkehiányt, az alacsony szintű technikát, a gyenge termésátlagot, az éhínségeket emelte ki mint meghatározó jelenségeket.
- 31 *Menyhárt*: i. m. 114–171.
- 32 *Tagányi Zoltán*: A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog. Budapest, 1990. 112–129.; vö.: *Efimenko, A.*: Iszszledovanija narodnoj zszizni. Moszkva, 1884.; *Kaufman, A. A.*: Dokumentü i zszivaja isztorija ruszszkoj obscsinü. Szanktpeterburg, 1904.; *Kacsarovszkij, K. R.*: Ruszszkaja obscsina. 2. izd. Moszkva, 1904.
- 33 Jellegetes példája a fentmondottaknak egy 1989-ben (!) megjelent tanulmánykötet, melyben három, a századforduló orosz agrártörténetével foglalkozó hosszú írás van. A sokat ígérő címmel ellentétben ezen tanulmányok egyike sem érinti az obscsina kérdését, nem úgy a parasztmozgalmakét vagy az orosz forradalmakét, mely témáknak több mint kétszáz oldalt szenteltek. *Gunst Péter* (szerk.): Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón (1880–1914). Budapest, 1989.